

В. М. Волковинський (Київ)

Й. Е. Якір без легенд

Висвітлюються маловідомі сторінки життя радянського воєначальника Й. Е. Якіра. Йдеться про те, що хоча він і став жертвою сталінського режиму, але на різних етапах історії Радянської влади сам сприяв утвердженню тоталітаризму.

Викриття кривавих злочинів сталінщини, яке розпочав на XX з'їзді КПРС М. С. Хрущов, було досить поверховим і не всебічним. Тому тоді була реабілітована лише певна частина відомих партфункціонерів, радянських та військових діячів без аналізу їх участі у тих порушеннях законності і злочинах, що діялися в країні в роки Радянської влади. Незначна частина людей (здебільшого відомих в 60—70-х рр. як дисиденти) вимагала продовжувати далі роботу щодо показу більш широкої панорами злочинів Сталіна і його оточення. Серед них був і син командуючого Київським військовим округом командарма I рангу Й. Е. Якіра — Петро. Він не розумів, що поглиблене викриття культу особи в іншому світлі покаже його батька і тисячі його соратників, доведе, що і вони зробили свій вагомий внесок у створення і зміцнення сталінщини, вандалізму та загалом тоталітарного режиму в СРСР. В офіційній історіографії «жертви сталінізму» поставали лише як незламні більшовики, полум'яні революціонери, борці за світле майбутнє народу, за що вони ніби й загинули в 30-х роках. Нині, коли стала відома вся палітра злочинів тоталітарного режиму, колишні герої постають зовсім в іншому світлі і, будучи жертвами свавілля Сталіна та його найближчого оточення, водночас є катами людей, які обіймали менші за них посади, причетними до насильства по відношенню до свого народу.

Спираючись на нові джерела, під таким ракурсом можна було б написати нарис про будь-кого з більш-менш відомих колишніх партійних, радянських та військових діячів, які працювали в 20—30-х роках на Україні і врешті-решт стали жертвами культу особи. У цьому нарисі йтиметься про Й. Е. Якіра, який тривалий період командував Збройними Силами України і Криму, про існування яких певний час замовчували історики. Фактично вони існували з грудня 1920 р. по червень 1937 р. і, як свідчать документи, так і не були офіційно ліквідовані. Щоправда, з другої половини 20-х років в основному вживалася назва Український військовий округ, а з 1935 р. — Київський. На жаль, судячи з преси, виступів депутатів Верховної Ради України, спілки офіцерів України, вони практично нічого не знають про існування Збройних Сил України і Криму, вирішуючи таку важливу проблему, як створення армії суверенної і незалежної України. Стаття про командира Збройних Сил республіки міжвоєнного періоду зацікавить усіх, хто не байдужий до історії військової справи нашого недалекого минулого.

Командно-політичний склад Червоної Армії 20—30-х рр. можна умовно розподілити на дві великі групи: воєначальників, які після Жовтня, щоб зайняти ключові позиції в РСЧА, стали комуністами, й більшовиків, які ніколи не займалися військовою справою, в ході боротьби за встановлення і зміцнення Радянської влади висунулися на високі командні посади в Збройних Силах СРСР. Яскравим пред-

ставником останніх був командуючий Українським (у 1921—1923 рр. та з 1935 р. — Київським) військовим округом Йона Еммануїлович Якір. Його шлях в революцію на перший погляд здається скоріше випадковим, аніж закономірним і послідовним.

Народився Йона Еммануїл Мендель Якір у Кишиневі 15 серпня 1896 р. у досить заможній єврейській родині. Його батько, добре відомий у місті провізер, мав змогу дати синові непогану освіту. В 1913 р. юнак закінчив Кишинівське реальне училище ім. Олександра II і продовжив своє навчання в Швейцарії у Базельському університеті. Як часто буває, Якір в училищі навчався досить посередньо, а у вузі виявив неабиякі здібності. Протягом двох семестрів йому вдалося досягти непоганих успіхів у галузі неорганічної хімії і здобути високу оцінку професора Фіхтера. Як констатував учений-хімік, Якір — «був одним з найкраще підготовлених і ерудованих серед усіх російських студентів»¹. Імперіалістична війна, що спалахнула влітку 1914 р. в Європі, перервала навчання юнака. Лише через рік йому вдалося поновити навчання в вузі, на цей раз у Харківському технологічному інституті ім. Олександра III. Допоміг Йоні зробити це його двоюрідний брат — молодший лікар 45-го Мінського полку — кавалер двох орденів Г. Штерн, який після раптової смерті Е. М. Якіра став опікуном Йони. Навчався юнак у цьому вузі протягом 1915—1917 рр. У багатьох анкетах, заповнених Йоною Еммануїловичем у 20—30-х рр., він з метою якось наблизитись до Гегемона і стати пролетарієм вказував, що до революції два роки працював токарем, а деякі його біографи уточнювали — на Одеському снарядному заводі Гена². На жаль, документів, підтверджуючих це, досі не виявлено. Проте серед нещодавно знайдених архівних джерел є власноручно написані Якіром прохання на ім'я директора Харківського технологічного інституту про видання йому довідок про те, що він навчається у цьому вузі для звільнення від призову на військову службу³. У кожному з цих документів вказана його харківська адреса і курс, на якому навчався. Важливо також сказати, що у цей період Якір не брав такої активної участі у революційній боротьбі, як це прагнуть показати деякі його біографи. Єдиний випадок проти царизму юнак зробив у 1912 р., коли під час приїзду Миколи II до Кишинева для святкування 100-річчя входження Бессарабії до складу Росії і відкриття пам'ятника Олександру II прийшов на привокзальну площу екстравагантно одягненим і був виведений поліцією з натовпу, який мав зустрічати короновану особу. Тому Бессарабський губернатор, коли потрібно було дати характеристику студентові, без вагань написав «політично благонадійний»⁴.

Після повалення самодержавства до політики потяглася величезна кількість людей, шукаючи своє місце в лавах тієї чи іншої партії. Повернувшись до Кишинева весною 1917 р., Якір активно включився до революційної боротьби. Особливо міцні зв'язки склалися у нього з солдатами 5-го Заамурського кавалерійського полку. У квітні 1917 р. Й. Е. Якір вступив до більшовицької партії. Він брав участь у боротьбі за встановлення Радянської влади у Бессарабії, організації червоногвардійських загонів. На початку 1918 р. Якір очолив батальйон, сформований з китайських робітників, які працювали на півдні. «Я ніколи не був військовим, — згадував він у 1928 р., — і раніше не розумівся на військовій справі»⁵. Командиром Якір став випадково, оскільки після революції усі колишні офіцери-заамурці покинули полк, а рядові солдати, коли виникла необхідність очолити щойно створені червоногвардійські загоны, не наважувалися займати командні посади.

¹ Держ. арх. Харківської області, ф.—р.1682, оп. 4, спр. 4682, арк. 18.

² ЦДАЖР України, ф. 1, оп. II, спр. 3291, арк. 1—2.

³ Держ. арх. Харківської області, ф.—р. 1, оп. 1, спр. 14073, арк. 41 та ін.

⁴ Там же, ф.—р. 1682, оп. 4, спр. 4682, арк. 2—3.

⁵ Червона Армія.— 1928 р.— 3 лют.

Військовий досвід молодий командир здобував у нелегких боях з австро-німецькими загарбниками у складі Тераспільського загону, що відступав на Схід. У бою під Катеринославом у березні 1918 р. Якір був тяжко поранений і повернувся до помітно поріділого Тераспільського загону лише у травні. Він зрозумів, що бути командиром загону небезпечно, то й кар'єри не зробиш, а тому вирішив зайнятися партійно-політичною роботою. Якір став членом Воронежського губкому партії і комісаром Південної завіси, війська якої воювали з козаками Краснова. У вересні, коли на базі Південної завіси сформували 9-у і 8-у армії, Якір став членом РВР останньої. У боях під Воронежем, у районі Коротояк-Лиски-Острогожск, Якір виявив себе справжнім більшовиком. Йому вдалося ліквідувати спробу заколоту загону, під командуванням анархіста Сахарова, запевнивши того, що розрядить у нього револьвер, який тримав у руці. Повівши в критичний момент бою з білокозаками Краснова за собою червоноармійців у контратаку, водночас розстрілявши кілька десятків тих, які тікали з поля бою, Якір домігся перелому, у результаті чого було визволено Коротояк і Лиски. За ці подвиги його нагороджено найвищою революційною нагородою — орденом Червоного Прапора № 2⁶ (орден під № 1 одержав В. К. Блюхер).

У боях з білокозаками одного разу Якіра відступаючі в паніці червоноармійці зім'яли і ледь не розстріляли. Тоді він і дійшов, очевидно, висновку, що у військах необхідно насаджувати залізну дисципліну, рішуче боротися з партизанщиною. По відношенню до ворогів революції, паникерів, дезертирів Якір діяв за законами громадянської війни — досить жорстоко, віддаючи перевагу методам насилля, часто вдаючись до розстрілів. Був він причетний і до втілення в життя горезвісної директиви ЦК РКП(б) від 24 січня 1919 р., яку підписав Я. М. Свердлов і наполегливо проводили у життя Л. Д. Троцький та І. І. Вацетіс, про знищення донського козацтва, — віковичних, на їх думку, ворогів трудящих і контрреволюціонерів. Як єврея, які панічно боялися вірних слуг царя — козаків та більшовика-командира, загин якого вщент знищили красновці у 1918 р., Якіра можна зрозуміти, але, звичайно, не виправдати. Проте ці репресивні заходи призвели до повстання у березні 1919 р. козаків на Верхньому Дону. 17 березня член РВР 8-ої армії Якір підписав наказ радянським військам «пройти вогнем і мечем місцевість, охоплену заколотом». Коли ж ватажки повстанців запропонували розпочати переговори, Якір 24 березня заборонив частинам Червоної Армії йти на будь-які контакти з козаками. Він дав вказівку остаточно ліквідувати усіх заколотників, розстрілювати на місці тих, хто має зброю, і навіть застосувати відсоткове знищення чоловічого населення, вбачаючи в цьому «єдину запоруку міцності наших завоювань»⁷. Такі рішення ще більше розпалювали братовбивчу громадянську війну.

15 травня 1919 р. Якіру вручено бойовий орден, якого він був удостоєний ще в грудні 1918 р., і разом із іншими командирами-бессарабцями відкомандировано з Південного фронту до Одеси. Тут напередодні походу радянських військ до Бессарабії планувалося створити Бессарабський уряд та Бессарабське ЦК партії, яке б у разі військових успіхів взяло від імені трудящих цього краю владу в свої руки. Однак заколот отамана Григор'єва, наступ військ Денікіна, якого підтримувала Антанта, активні дії Петлюри не дали змоги вирушити радянським військам у похід до Бессарабії і подати допомогу Радянській Угорщині. Якір деякий час залишався в Одесі без конкретної роботи, аж поки не зустрівся з членом Реввійськради 12-ої армії С. І. Араловим і не запропонував йому свої послуги, зрозуміло, на якійсь

⁶ ЦДАРА, ф. 33987, оп. 2, спр. 70, арк. 78—81.

⁷ Венков А. Печать сурового исхода. К истории событий 1919 года на Верхнем Дону. — Ростов-на-Дону. — 1988. — С. 108, 140.

командирській посаді. У цей час на Україні відбувалася військова реорганізація: Український фронт ліквідувався, 2-а Українська радянська армія була перейменована в 14-у армію Південного фронту, а з 1-ої та 3-ої Українських армій формувалася 12-а, яка мала діяти у складі Західного фронту.

Новостворені формування були просякнуті партизанщиною, командири з'єднань виявляли незалежність, не хотіли безапеляційно підкорятися вищому «московському» командуванню, або ж його ставленикам. Тому Якір видавався Аралову людиною, яка зможе навести дисципліну серед особового складу і сама буде виконувати усі накази командування Червоної Армії. Він і запропонував командарму М. Г. Семенову призначити Йону Еммануїловича начальником 45-ої дивізії замість анархічно настроєного колишнього гвардійського офіцера Савицького. «В Одесі,— телеграфував Аралов, — зараз перебуває член Реввійськради 8-ї армії товарищ Якір, який знає військову справу, дуже хоробрий, має відзнаку — орден Червоного Прапора... З ним до 20 кращих працівників з Південного фронту. Моя пропозиція така. Товариша Якіра призначити начальником дивізії, і всі, хто приїхав з Південного фронту з ним..., переходять в його розпорядження... Всі ці товариші — центровики. І, звичайно, виконуватимуть усі наші накази і вказівки»⁸. Загалом у той період авторитет Якіра як воєначальника і партійця був уже досить високим. У червні 1919 р. голова Раднаркому УСРР Х. Г. Раковський навіть пропонував його кандидатуру на посаду командуючого армією замість К. Є. Ворошилова⁹.

Свій військовий талант, уміння управляти великим контингентом військ Якір продемонстрував на чолі групи радянських військ під час так званого Південного походу в серпні-вересні 1919 р. Виконуючи директиву ЦК партії, наказ В. І. Леніна «оборонятися до останньої можливості, відстоюючи Одесу і Київ...»¹⁰, частини 45-ої, 47-ої та 58-ої дивізії 12-ої армії вели бої з петлюрівцями та денікінцями у ворожому кільці на Півдні України. Велику небезпеку становив Махно. Він відкрито закликав червоноармійців переходити до його війська для боротьби з навалюю Денікіна і ті, як згадував В. П. Затонський, досить часто це робили, вважаючи селянського «батька» єдиним захисником України від денікінської контрреволюції. 14 серпня усі радянські війська були об'єднані у Південну групу 12-ої армії на чолі з І. Ф. Федьком. Однак через кілька днів на цю посаду було призначено Й. Е. Якіра, начальником штабу став колишній царський адмірал О. В. Німітц, до складу РВР увійшли В. П. Затонський, Я. Б. Гамарник, М. В. Голубенко, Л. Й. Қартвелішвілі, місце начдива 45-ої обійняв І. І. Гаркавий. Йона Еммануїлович міцно подружився з цими людьми, гуртом вони трималися упродовж усього життя, допомагаючи і підтримуючи один одного.

Оцінюючи ситуацію, що склалася наприкінці серпня, командуючий групою писав: «На півдні — море, англо-французький флот... на заході румуни... На півночі Петлюра і галичани. В тилу куркульські банди... на головній тилувій магістралі на вузловій станції Помощна — Махно...»¹¹. За таких скрутних обставин Якір дістав наказ пробиватися у північному напрямі для з'єднання з основними силами 12-ої армії. 28 діб з боями йшли по ворожих тилах червоні війська, за якими уважно стежило і радянське командування, і представники протилежного табору. Командуючий Добровольчою армією З. В. Май-Маєвський 1 вересня заявив кореспондентові газети «Южный край»: «Наше просування у західному напрямку поставить червоних у критичне стано-

⁸ Бабенко П. Йона Еммануїлович Якір.— К., 1964.— С. 21.

⁹ ЦДАЖР України, ф. 2, оп. 1, спр. 104, арк. 93.

¹⁰ Ленін В. І. Повн. збір. творів.— Т. 51.— С. 33.

¹¹ О сорок пятой. Материалы о 45-й Волынской Краснознаменной дивизии.— К.— 1928.— С. 18.

вище. Вони опинились між нами, петлюрівцями та поляками у вузькій смузі, довжиною в 300 верств, з виходом на північ всього шириною в 70 верств. Шансів на те, щоб їм вискочить з цього мішка, дуже мало. Подальше наше просування на захід замкне кільце, і червоній південній групі доведеться або скласти зброю, або ж загинути.» Тоді ж англійське радіо повідомило про безвихідне становище радянських військ і їх намагання вступити в переговори з командуванням військ Антанти.

Всупереч таким прогнозам Південний «якірівський» похід (як охрестили тоді цю операцію) закінчився успішно. Здійснивши 600-кілометровий рейд, війська групи з'єдналися з 44-ю дивізією І. І. Дубового і 18 вересня звільнили Житомир. За цю операцію Й. Е. Якір був нагороджений другим орденом Бойового Червоного Прапора.

У подальшому 45-а дивізія на чолі з Й. Е. Якіром направляєтья на боротьбу з Юденичем. Однак таке рішення було очевидно одним з промахів командування Червоної Армії, бо, прибувши 3 листопада 1919 р. до Петрограда, з'єднання через два тижні дістало наказ передислокуватися знову на Південний фронт. У грудні, коли денікінці вже відступали по всьому фронту, Якіру довелося більше воювати з махновцями, аніж з білогвардійцями. Звільнивши Катеринослав та Олександрівськ, червоноармійські частини зустрілися з повстанським військом, що, діючи в тилу Денікіна, завдавало йому значних втрат.

Виконуючи наказ Троцького від 11 грудня 1919 р. «Про заходи щодо подолання партизанщини», Якір розстріляв кілька махновських командирів, незважаючи на те, що при зустрічі з частинами Червоної Армії ті розпустили свої загони і заявили про нейтралітет. Комбриг П. Я. Левензон, відзначаючи велику роль 80-тисячного війська Махна у розгромі Денікіна, вважав такі жорстокі дії начдива, що лежать «на совісті тов. Якіра», непотрібними¹². До того ж вони викликали занепокоєння і настороженість серед повстанців, багато з яких добровільно вливались до лав РСЧА. Спроба ж силами 133-ї бригади остаточно знищити Махна і його штаб в Олександрівську зазнали краху. Щоб знайти привід для початку відкритої боротьби з повстанцями, 8 січня 1920 р. Реввійськрада 14-ї армії за розпорядженням члена РВР фронту Й. В. Сталіна віддала наказ армії Махна вирушити на польський фронт. Якір заявив командарму І. П. Уборевичу: «Я особисто, знаючи Махна, впевнений, що він ні в якому разі на це не згодиться» і додав, що це хороший привід ліквідувати махновський рух, проте й застеріг, що це зробити буде надзвичайно складно, оскільки «батько» користується величезною підтримкою і повагою селянства¹³.

Махно відмовився йти з Гуляйпільського району і розпочав тривалу боротьбу проти Радянської влади. А от Якірові і його дивізії довелося взяти участь у радянсько-польській війні.

Командуючи Фастівською, Золочівською та Львівською групами радянських військ, у період війни з Польщею у 1920 р., Якір проявив себе талановитим воєначальником і пізніше був утретє удостоєний ордена Бойового Червоного Прапора. Однак особливого задоволення від польської кампанії він не дістав. І не лише тому, що радянські війська зазнали невдачі у Львівській операції та в боях за Варшаву і змушені були відступати. Якір на власні очі побачив, що теорія підштовхування світової революції методом «революційної війни», яку він поділяв у той час, зазнає краху. Коли Червона Армія увійшла на територію Польщі, польські робітники та селяни не підтримували її. А по мірі просування радянських військ до Варшави симпатії населення до них змінилися ворожнечею.

Під час польської кампанії у Якіра виникли й особисті проблеми. Він захворів на туберкульоз. До того ж начальник 18-ої польської

¹² ЦДАЖР України, ф. 177, оп. 2, спр. 3238, арк. 4.

¹³ Літопис революції.— 1929.— № 4.— С. 275.

дивізії гоноровий шляхтич антисеміт Краєвський, який пообіцяв щоб то не стало взяти в полон Якіра, влаштував на нього справжнє полювання, і червоний командир ледь не загинув. Закінчили складний період боротьби Радянської влади проти об'єднаних сил внутрішньої і зовнішньої контрреволюції Якір і очолювана ним Червонопрапорна 45-а дивізія успішними боями проти петлюрівців у листопаді 1920 р.

Після завершення громадянської війни Й. Е. Якір тимчасово виконував обов'язки командуючого 14-ю армією, а з 22 квітня 1921 р. займав посаду командуючого Збройними Силами Криму, одночасно очолюючи 3-ю Казанську стрілецьку дивізію. Працюючи на півдні, він показав, що не збирається обмежувати свою діяльність лише військовими питаннями. Його було обрано членом бюро Кримського обкому партії, введено до складу комітету допомоги голодуючим, доручено посаду заступника голови комісії по боротьбі з бандитизмом тощо¹⁴.

На початку 20-х років з комполітскладу колишньої Південної групи військ створилась, як тоді її називали, група «янівців», до складу якої увійшли Гамарник (у повсякденному житті його називали товариш Ян по імені, звідки й виникла назва цієї групи), Якір, Голубенко, Картвелішвілі та інші. Вона почала відігравати певну роль в політичному і державному житті Київщини, впливати на вирішення військових та народногосподарських планів.

Історія її створення така. 24 грудня 1920 р. під час роботи VIII Всеросійського з'їзду Рад з головою Раднаркому УСРР Х. Г. Раковським зустрівся політпрацівник 45-ї дивізії А. Л. Грінштейн. Він дав високу оцінку комполітскладу з'єднання, відзначив «зіграність» цих товаришів і запропонував використати їх на керівних посадах в одному з регіонів України. Християна Георгійовича зацікавила ця пропозиція, і він попросив Грінштейна викласти свої міркування письмово. Наступного дня голова уряду одержав записку з характеристиками командирів і політпрацівників 45-ї дивізії. Про Йону Еммануїловича там було написано так: «Якір (начдив 45) Після нетривалої відпустки для відновлення здоров'я може зайняти посаду начальника внутрішньої служби у великому масштабі. Він володіє великим військовим досвідом, твердою волею, рішучістю і достатнім політичним чуттям. До заняття командної посади був членом РВР 8-ї армії. Комуніст з 1917 р., до того ж інтернаціоналіст»¹⁵.

14 січня 1921 р. Х. Г. Раковський переслав ці документи М. В. Фрунзе, який наклеп резолюцію «Цілком згоден». З квітня Михайло Васильович відкликав Якіра, Гаркавого та Левензона і направив їх на роботу в Крим¹⁶. Ще один учасник «якірівського походу» В. П. Затонський також всіляко підтримував своїх товаришів. Коли у жовтні 1921 р. постало питання про заміну М. М. Петіна на посаді командуючого Київським військовим округом, він, хоча і з застереженням, запропонував урядові кандидатуру Якіра. «Я його дуже ціную і люблю, — писав 21 жовтня Затонський Раковському, — але боюсь він буде малоавторитетним для наших начдивів. Та й взагалі з відомих мені колишніх командирів підходячої кандидатури на командуючого самим великим округом республіки немає»¹⁷.

У листопаді 1921 р. командуючим КВО став Якір, його помічником — Гаркавий. Головою Київського губвиконкому був Я. Б. Гамарник. Представляючи нового командуючого, Ян Гамарник заявив: «Товариш Якір не належить до командирів, які пройшли військову царську школу, він не пройшов цієї школи ні як офіцер, ні навіть як

¹⁴ Держ. арх. Кримської області, ф.—р. 1188, оп. 1, спр. 19, арк. 224; оп. 3, спр. 65, арк. 634.

¹⁵ Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф. 1, оп. 20, спр. 135—137.

¹⁶ ЦДАЖР України, ф. 2, оп. 2, спр. 83, арк. 57.

¹⁷ Там же, спр. 246, арк. 116.

солдат. Свою військову освіту він здобув виключно в лавах Червоної Армії, він брав у ній активну участь спочатку як рядовий червоноармієць, потім член Реввійськради 8-ї армії, начальник 45-ї дивізії, тієї дивізії, яка була оточена в Одеському районі Денікіним та Петлюрою і героїчно вирвалася з кільця, тієї дивізії, котра вела жорстоку боротьбу з білополяками. Якір командував цією дивізією і тоді, коли вона була кинута під Пітер у дні наступу Юденича. Тов. Якір нагороджений двома орденами Червоного Прапора. Він командує нині тим округом, яким в свій час командував би один з кращих генералів, у самому високому чині»¹⁸.

Будучи командуючим Київським військовим округом (а після його реорганізації у вересні 1922 р. — воєнним районом), командиром 14-го стрілецького корпусу, Якір не обмежував свою сферу діяльності лише військовими питаннями. Він входив до складу бюро губкому партії і активно впливав на вирішення багатьох політичних і народногосподарських питань. Спираючись на підтримку товаришів, він рішуче вступав у дискусії з членами ЦК КП(б)У та уряду республіки, відстоював свою думку. Так, коли на VI Київській губпартконференції у березні 1922 р. представник центру М. О. Скрипник зажадав, щоб було зроблено доповідь про посівну кампанію, Якір рішуче виступив проти цього. Він заявив, що нещодавно відбувся пленум губкому КП(б)У за участю представників повітів Київщини, який ухвалив відповідне рішення, і повертатися до нього недоцільно. Скрипник був дуже роздратований і поставив це питання на голосування. Залишившись в меншості, він все ж таки добився, щоб Якір зробив хоча б коротку інформацію про згаданий пленум і той зробив це досить компетентно і по-діловому. Від імені губкому КП(б)У Якір виступав на з'їздах Рад, комнезамів, профспілок Київщини.

Якір боровся не лише з троцькістами та опозицією, як це традиційно стверджують його біографи, але й зі своїми однодумцями, коли цього вимагали питання кар'єри. Про це красномовно свідчить його активна участь у перепетях навколо посади секретаря Київського губкому КП(б)У на початку 1924 р. Крім того, ця історія проливає світло на встановлення хороших стосунків між Якіром і Сталіним. На XXII з'їзді КПРС М. С. Хрущов заявив: «Якір свого часу користувався великою повагою у Сталіна. Можна додати, що в момент розстрілу Якір вигукнув: «Хай живе партія! Хай живе Сталін!»¹⁹.

Однак повернемося до суті подій, про які йшлося вище. На початку 1923 р. Л. Й. Картвелішвілі був направлений на роботу в Грузію, Я. Б. Гамарник — на Далекий Схід. Їх замінили відповідно І. М. Варейкіс та Г. Ф. Гринько. «Янівці» на чолі з Якіром повели рішучу боротьбу проти них, щоб залишити владу в своїх руках. Вони насамперед вимагали повернення до Києва Картвелішвілі. Питання це розглядало навіть Політбюро ЦК КП(б)У. Щоб уладнати конфлікт, М. В. Фрунзе хотів вдаватися до крайніх заходів — перевести Якіра служити у Приволзький військовий округ. У січневих траурні дні 1924 р., коли вся країна прощалася з Леніним, Якір, перебуваючи у складі київської делегації, зустрівся 25 січня з Сталіним і, доклавши йому обстановку, порушив питання про заміну Варейкіса на Картвелішвілі²⁰.

Як згадував колишній секретар Сталіна Б. Бажанов, генсек «надзвичайно радий смерті Леніна — Ленін був однією з головних перепон на шляху до влади. У себе в кабінеті і в присутності секретарів він у чудовому настрої, сяє. На зборах і засіданнях він робить трагічно скорботне лицемірне обличчя, виголошує фальшиві промови...»²¹. У той період Сталін уже виношував плани кадрових переміщень, перерозпо-

¹⁸ Красная Армия.— 1922.— 25 февр.

¹⁹ Шеленін О. М. Промова на XXII з'їзді КПРС.— К., 1961.— С. 8.

²⁰ Політика і час.— 1990.— № 3.— С. 78.

²¹ Огонек.— 1989.— № 39.— С. 29.

діл ключових посад. Саме у цей час перед його очима і з'явився Якір. Він либонь був першим, хто звернувся з проханням до майбутнього «вождя народів» як до першої особи в державі, яка спроможна одноосібно вирішувати такі важливі питання, як призначення і усунення керівників крупних партійних організацій. Очевидно, це дуже імпонувало Сталіну, і надовго йому запам'яталося. Запам'яталася ця зустріч і Якіру. Мужня, рішуча і відчайдушна людина, він повірив, що до генсека можна звертатися безпосередньо і вирішувати будь-які питання, якщо діяти сміливо і без вагань.

У плани Сталіна, можливо, не входило відкликання з Грузії Картвелішвілі, але він це зробив, щоб показати свою владу і погасити пристрасті у Києві. 13 лютого 1924 р. Варейкіс виїхав до Москви, а його місце тимчасово зайняв Картвелішвілі. Йшов інтенсивний пошук нової кандидатури на посаду секретаря Київського губкому КП(б)У, яка б задовольнила «янівців». Шукати довго не довелося. Наприкінці 1923 р. до Києва з Далекого Сходу приїхав П. П. Постишев. Маючи великий досвід революційної боротьби, партійної і військово-політичної діяльності, добре знаючи людей і справу, Постишев, почавши роботу як завідуючий організаційно-інструкторським відділом, через рік став на чолі Київської парторганізації. З Якіром у нього склалися найкращі стосунки.

Проте вже в квітні 1924 р. Й. Е. Якір змушений покинути Україну і переїхати до Москви, де він мав очолити Головне управління військово-учбових закладів РСЧА і одночасно стати відповідальним редактором журналу «Военный вестник». Проводи Якіра не були величюдами. 2 квітня окружна газета «Красная Армия» помістила на першій сторінці замітку «Заслуженому бійцю УВО тов. Якіру», в якій висловила йому палкий прощальний привіт і побажала успіхів на новому місці служби.

Через півтора року, 13 листопада 1925 р., Якір знову повернувся на Україну і обійняв посаду командуючого Збройними силами України і Криму. Працюючи у 20-х рр. на Україні, Й. Е. Якір багато зробив для піднесення боєздатності радянських військ, що дислокувалися тут. Відразу ж після закінчення громадянської війни першочергову увагу доводилося приділяти демобілізації і переводу РСЧА на мирні рейки, проведенню запропонованої М. В. Фрунзе у 1924—1925 рр. воєнної реформи. Важливу роль у зміцненні РСЧА Якір відводив шефству трудових колективів над червоноармійськими частинами. На Київщині, як по всій республіці, цей масовий патріотичний рух набрав широкого розмаху в 1922 р. Якір багато зробив для проведення на Київщині оборонно-масових кампаній, які розглядав як засіб подання військам більш дієвої допомоги, привернення уваги громадськості до першочергових потреб армії і флоту. Перші з них — «Тиждень допомоги Червоній Армії» та «Тиждень добробуту червоноармійця» пройшли напередодні 4-ї річниці Червоної Армії. Командуючий КВО побував у багатьох колективах, роз'яснюючи значення цього патріотичного починання. 15 лютого 1922 р.* Якір виїхав до м. Єла Церква і на багатолюдному мітингу закликав трюндящих активно включитись в кампанію допомоги Червоній Армії. Після його виступу білоцерковчани зібрали для пошиття обмундирування червоноармійців 12 тис. аршинів сукна²².

Багато зробив Якір для поліпшення матеріального становища бійців та командирів, особливо у справі забезпечення їх придатними для навчання і відпочинку казармами та військовими таборами. Завдяки його наполегливості і активності Київський губвиконком у період «Місячника Червоної Казарми» асигнував для цього 150 млрд. крб. у грошових знаках 1922 р. У центрі уваги Якіра постійно перебували ідейно-виховна та культурно-освітня робота серед особового складу. В умовах суцільної неписьменності він насамперед наполягав на її ліквідації

²² ЦДАЖР України, ф. 5, оп. 2, спр. 1231, арк. 3.

серед бійців та допризовників. Втілюючи в життя наказ Троцького «1 травня 1922 р. — день суцільної письменності в Червоній Армії», Якір організував у частинах КВО «Тиждень освіти», в результаті чого більше 8 тис. були навчені грамоті. Значну увагу Якір приділяв і діяльності армійських бібліотек. За його наказом від 16 січня 1922 р. була створена бібліотечна мережа в 44-й дивізії, до того ж Якір всіляко заохочував шефство митців над військовими частинами. Не дивно, що одними з перших в Червоній Армії творчі зв'язки встановили між собою артисти театру «Березіль» і бійці 45-ої дивізії. Палко вітав Якір офіційне прийняття профспілками працівників освіти та культури шефства над Радянськими Збройними силами. Якір часто бував не лише у військах, але й регулярно зустрічався з робітниками та селянами. 10 травня 1926 р., приміром, він відвідав Сумський завод ім. Раковського, де виступив з доповіддю про страйк англійських гірників. 800 робітників та службовців підприємства, висловлюючи свою солідарність із зарубіжними пролетарями, вирішили відрахувати їм частину свого заробітку²³. Якір стояв у витоків зародження радянських військових традицій. За його участю відзначались перші річниця Червоної Армії, ювілейні частин і з'єднань округу.

І все ж основним у військово-політичній діяльності Якіра завжди була турбота про постійне зростання бойової майстерності військ. У вересні 1923 р. Якір взяв участь у найбільших в історії Червоної Армії кавалерійських навчань за участю 1-го та 2-го кінних корпусів, які проходили на Поділлі. Частинами і з'єднаннями командували Г. І. Котовський, В. М. Примаков, М. В. Сологуб, В. Ю. Юнгмейстер. Ці маневри показали йому, на що особливо потрібно звернути увагу командного складу для поліпшення бойового навчання.

Особливо пристрасно Якіра була вогнева підготовка. Він регулярно особисто брав участь у навчаннях артилеристів, встановив навіть перехідний приз за найбільш влучну стрільбу. Коли до Києва восени 1922 р. приїхав М. В. Фрунзе, командуючий КВО з гордістю продемонстрував бойову виучку артилеристів і заявив: «Хіба ж бо ми так перемагали у роки громадянської війни, якби вміли тоді так влучно стріляти». Якір прискіпливо вивчав досвід минулих воєн, щоб узяти все передове і прогресивне для бойової підготовки червоноармійських частин. Коли 1 березня 1922 р. з ініціативи Фрунзе у Харкові відбулася нарада комполітскладу Збройних сил України і Криму для узагальнення досвіду першої світової та громадянської воєн, з великою доповіддю виступив і Й. Е. Якір. У журналах «Революционная военная мысль», «Літопис революції», «Коммунистическая мысль», в газетах «Красная Армия», «Пролетарская правда» та ін. він опублікував ряд статей з історії громадянської війни. До 10-річчя РСЧА у Харкові вийшла його книга «Десять лет тому назад (Отрывки из воспоминаний старого красноармейца)» та нариси до історії 45-ї дивізії.

Особливо велику увагу Якір приділяв підготовці командного складу. Він був частим гостем у курсантів, не пропускав жодної можливості, щоб побувати на випусках червоних командирів. Регулярно організовував конференції за участю слухачів військових шкіл та вузів. Якір майже безпомилково міг визначити перспективних в майбутньому командирів і воєначальників, рекомендував багатьом з уславлених героїв громадянської війни продовжувати навчання, допомагав як міг. За його порадою у вересні 1922 р. для навчання на Вищих військово-академічних курсах до Москви виїхали Примаков та Шмідт. Щоб поліпшити скрутне становище сімей червоних командирів, Якір звернувся 19 січня 1923 р. до Подільського губвиконкому за допомогою, яка незабарилася²⁴.

²³ Держ. арх. Сумської області, ф.—р. 191, оп. 1, спр. 10, арк. 30.

²⁴ Держ. арх. Вінницької області, ф.—р. 925, оп. 2, спр. 920, арк. 62.

Активна діяльність Якіра — командуючого одним з найбільших у країні військових округів, високо оцінювалася командуванням РСЧА. На Україну часто приїздили К. Є. Ворошилов, С. С. Каменев, С. М. Будьонний, М. М. Тухачевський та інші. У 1927 р. Якір і Ворошилов об'їздили практично усі гарнізони округу, побували на маневрах в Одесі, де була здійснена висадка десанту в морському порту, взяли участь військово-повітряні сили. Наркомвоєнмор Ворошилов висловив задоволення станом бойової та політичної підготовки військ УВО, схвально відгукнувся про діяльність Якіра.

Не менш приємно було Йоні Еммануїловичу почути похвалу з вуст патріарха прусько-німецької армії генерал-фельдмаршала Гінденбурга. Сталось це під час навчання Якіра в 1928—1929 рр. в Німеччині у Вищій военній академії. Виняткові здібності і талант Якіра привернули увагу представників командування рейхсфера. Гінденбург вручив Якіру книгу Шліффена «Канни» з написом «На пам'ять Якірові — одному з найталановитіших воєначальників сучасності». На прохання німецького генералітету Йона Еммануїлович прочитав курс лекцій про громадянську війну 1918—1920 рр. у Росії, які викликали жвавий інтерес у військових спеціалістів.

Якір повернувся до Радянського Союзу у 1930 р., коли вже давалися взнаки перші результати запровадження Сталіним і його спільниками «великого перелому», який завершився повним провалом і величезною народною трагедією — голодом 1932—1933 рр. У Якіра це викликало велике занепокоєння. Командуючий УВО добре розумів, що таке страшне лихо згубно позначиться на боєздатності військ, переважна більшість особового складу яких були вихідцями з села, значно послабить зв'язки армії і народу, зведе нанівець військово-шефську роботу. До того армія, як це не раз було в історії, могла й повернути зброю проти існуючої влади й уряду.

Тому Якір робив спроби довести Сталіну, його оточенню весь трагізм ситуації і можливі наслідки. Крім цього, він прагнув надати хоча б якусь допомогу сім'ям червоноармійців. У червні 1932 р. Якір домогся виділення 70 тис. пудів продовольства для них у тих районах, що найбільш постраждали від голоду, на Київщині, Вінничині, Харківщині та Дніпропетровщині.

Побоювався за армію в голодні роки й Ворошилов. У 1932 — на початку 1933 рр. вони разом з Якіром побували майже в 40 охоплених голодом районах України. Щоб уникнути невдоволення селянства Радянською владою, Якір на лютневому (1933 р.) Пленумі ЦК КП(б)У запропонував, щоб хліб у куркулів шукали і вилучали не представники влади, а колгоспники, нагороджуючи останніх за цю роботу²⁵.

У середині 30-х років авторитет Якіра як провідного радянського воєначальника став незаперечним. Він постійно турбувався про гармонійний розвиток усіх видів та родів військ, виступав ентузіастом створення великих механізованих з'єднань. І не випадково на Україні сформувалася значна частина перших великих механізованих з'єднань Червоної Армії. Багато уваги командуючий округу приділяв розвитку Військово-Повітряних сил. Добре знаючи про це, ЦК ЛКСМ України 1 квітня 1934 р. прийняв постанову про будівництво на кошти комсомолу республіки авіаескадрильї ім. Якіра. Яскравою сторінкою в біографії Якіра стали осінні маневри 1935 р. У них взяли участь понад 65 тис. чоловік, 1050 танків, 600 літаків, 300 гармат. Біля станції Бровари було здійснено небувалий тоді повітряний десант. Перед представниками провідних країн Європи війська КВО продемонстрували всезростаюче мистецтво радянської військової школи. Не дивно, що уславлений полководець періоду Великої Вітчизняної війни Г. К. Жуков назвав Київські маневри найважливішою подією в своєму житті.

²⁵ Центральний Державний архів громадських об'єднань України, ф. 1, оп. 2, спр. 400, арк. 262—263.

Не менш успішно пройшли маневри під командуванням Якіра і в наступному, 1936 році. За ними спостерігали маршали Ворошилов, Будьонний та начальник Генерального штабу Єгоров. Командуючий КВО спробував зробити усе можливе, щоб усі вони залишилися задоволеними, а тому багато уваги приділив показу ролі як танків, так і кінноти для сучасного бою. 21 листопада 1935 р. центральні газети країни опублікували постанову ЦВК і Раднаркому СРСР про присвоєння військових звань вищому командному складу Червоної Армії. Й. Е. Якір став командармом I-го рангу. Газета «Правда» помістила у той же день нарис М. Кольцова про командуючого КВО.

Посідаючи досить високий пост в Червоній Армії, будучи членом ЦК ВКП(б) та ЦВК СРСР, входячи до складу Політбюро ЦК КП(б)У та ВУЦВК, Якір мав чималу владу. Він був у фаворі: його фото разом з С. В. Косіором, П. П. Постишевим, Г. І. Петровським, П. П. Любченком, В. А. Балицьким та іншими діячами України дуже часто вміщували на перших сторінках республіканські газети, регулярно повідомлялося про його участь у конференціях, нарадах, зустрічах, зльотах, олімпіадах, відкритті нових закладів тощо. Його високо цінували нарком К. Є. Ворошилов та начальник Політуправління РСЧА, старий приятель Я. Б. Гамарник. Дружину Якіра — Сару Лазарівну наприкінці 1936 р. було нагороджено орденом Леніна за активну роботу серед жінок комполітскладу округу. Якіру здавалось тоді, що так триватиме й надалі.

Характеризуючи діяльність Якіра у 30-х роках, усі його біографи констатують, що він рішуче виступав проти сталінських репресій, прагнув врятувати безпідставно звинувачених у шпигунстві або шкідництві командирів Червоної Армії. Насправді ж Якір виступав на захист лише своїх товаришів, користуючись добрим ставленням до нього Сталіна. Коли у 1936 р. заарештували його близьких друзів — комдива Д. А. Шмідта та комбрига В. І. Кузьмичова, Якір поїхав до Москви, щоб зустрітись з ними і самому розібратися в усьому. Поспілкувавшись з Шмідтом, він з'ясував, що той визнав себе винним під шаленим тиском працівників НКВС, і повідомив про це Ворошилова. На початку 1937 р., дізнавшись про арешт І. І. Гаркавого, Якір особисто звертався не лише до керівництва НКВС, але й безпосередньо до самого Сталіна. Однак усе це було марною тратою сил і нервів. Усі заарештовані визнавали себе винними, а Шмідт навіть дав свідчення про те, що і Якір належав до змовників і планував здійснити військовий антирадянський переворот.

У своїх виступах і наказах Якір, як і усі тоді, гнівно таврував «японо-німецько-троцькістських шпигунів» і вимагав їм найсуворішої кари. Коли ж 27 лютого 1937 р. постало питання про долю М. І. Бухаріна та О. І. Рикова, Якір разом з Єжовим, Будьонним, Мануїльським, Шверником та Косаревим був за те, щоб їх виключити з партії, судити і розстріляти. Хоча йому можна було підтримати Сталіна, який пропонував лише виключити з партії Бухаріна і Рикова, або проголосувати за пропозицію П. П. Постишева виключити їх з лав ВКП(б), судити, але не розстрілювати²⁶.

Не витримує критики й твердження одного з перших біографів Якіра — П. Бабенка про те, що існують документи, в яких Йона Еммануїлович власноручно викреслював ім'я Сталіна. Можливо такий випадок і був, коли командарм I-го рангу, очевидно, переборщив у прославленні генсека. У промові на параді 7 листопада 1936 р. у Києві він, приміром, називав Сталіна «вождем усього найкращого, передового людства», «геніальною людиною, вождем і вчителем» і закінчив її такими словами: «Привіт партії, одностайно згуртованої навколо Сталіна, яка розгромила усіх своїх ворогів, зрадників. Привіт нашому вчителю,

²⁶ Див.: Шелестов Д. М. Время Алексея Рыкова.— М., 1990.— С. 297.

вождю, організатору та натхненнику, геніальнішому з людей, рідному всім трудящим — Сталіну!»²⁷.

Такі здравиці на честь вождя у ті роки виголошували всі партійні, державні, військові, комсомольські діячі і командуючий КВО, зрозуміло, не міг не робити цього. Аналогічні слова виголошував Якір і на адресу «найстарішого бійця революції і робітничого класу, нашого любимого керівника К. Є. Ворошилова». Трудящих України він безапеляційно запевняв, що Червона Армія — найсильніша і непереможна армія у світі.

Трапляється, і досить часто, що людина, займаючись повсякденними буденними справами, не знає, що десь далеко відбуваються події, які рано чи пізно вплинуть на її долю, докорінно змінять подальше життя. Приблизно така ситуація склалася із Якіром у травні 1937 р. 19 травня, уже знаючи рішення Політбюро ЦК ВКП(б) і уряду про нове призначення на посаду командуючого Ленінградським округом, він писав тези виступу на X партконференції КВО. Це мав бути його останній виступ перед комуністами військових частин округу, який він очолював майже 15 років. У той же день у ежовських катівнях після кривавих тортур — комкор Б. М. Фельдман дав «свідчення» про існування антирадянської змови за участю Тухачевського, Якіра, Ейдемана та ін. воєначальників. 26 травня вимушений був зізнатися у неіснуючих злочинах і Тухачевський. Він, зокрема, заявив, що, враховуючи директиву Троцького про поразку найосновнішого Українського фронту, а також вказівки німецького генерала Рундштедта, Якір мав шляхом диверсійно-шкідницької задачі Летичевського укріпленого району полегшити гітлерівським дивізіям наступ на територію СРСР²⁸. Наступного дня у Києві розпочав роботу XIII з'їзд КП(б)У. Саме тоді й надійшла звістка про передачу справи Тухачевського як зрадника Батьківщини слідчим органам НКВС.

Пізно ввечері 29 травня Ворошилов терміново викликав Якіра до Москви. Символічно, що у наказі про передачу командування округу Федьку Якір закреслив фразу «відбув до місця нової роботи». Можливо, він думав, що буде свідком у цій «справі Тухачевського», або ж навіть увійде до складу трибуналу... Але однозначно сприйняти версію деяких авторів, що Якір «знав, що відбуває в нікуди...» немає підстав. Арешт його у ніч з 31 травня на 1 червня у Брянську співробітниками НКВС був якоюсь мірою несподіванкою для командарма, інакше він не звертався б з листами до Сталіна, Ворошилова та Єжова.

Під тиском слідчих з апарату Єжова усі заарештовані — Тухачевський, Якір, Уборевич, Корк, Ейдeman, Фельдман, Примаков та Путна — визнали себе винними. Слідства і суду уникав лише Я. Б. Гамарник, який напередодні арешту покінчив життя самогубством. У процесі слідства, щоправда, відбулась якась незрозуміла річ: один з слідчих — Глебов почав чомусь переконувати Якіра відмовитися від своїх свідчень. «Я, згадававши один з підручних Єжова., — повернув його (Якіра — В. В.) до попередніх свідчень, а Глебов був звільнений від подальшої участі в слідстві»²⁹.

11 червня 1937 р. о 9 годині ранку під головуванням Ульріха розпочалося засідання Спеціального судового присутствія Верховного Суду СРСР. Усе, що відбувалося в залі, очевидно, здавалося Якіру страшним сном. Одні герої громадянської війни — С. М. Будьонний, В. К. Блюхер, П. Ю. Дибенко та інші судили колишніх своїх бойових товаришів, звинувачуючи їх у зраді Батьківщини, антирадянському заколоті. А М. М. Тухачевський, І. П. Уборевич, А. І. Корк, Р. П. Ейдeman визнавали себе ворогами народу, терористами, агентами іноземних розвідок. Бойовий друг Якіра В. М. Примаков, який називав не раз

²⁷ Красная Армия.— 1936.— 10 нояб.

²⁸ Военно-исторический журнал.— 1991.— № 9.— С. 58.

²⁹ Правда.— 1988.— 29 апр.

його «старим бійцем-соратником», тепер говорив, що Йона Еммануїлович людина, у якої «немає глибоких коренів у нашій Радянській країні», тому що «рідня його перебуває у Бессарабії».

Якір, можливо, до останньої хвилини вважав, що цей «спектакль» влаштували підручні Єжова, а тому звернувся з листом до Сталіна. «Я чесний і відданий партії, державі, народові боєць, яким я був багато років, — писав він. — Усе мое свідоме життя пройшло у самовідданий, чесній роботі на виду партії і її керівників... Я чесний кожним своїм словом, а помру з словами любові до Вас, до партії і країни, з безмежною вірою у перемогу комунізму»³⁰. Сталін, Ворошилов, Молотов та Каганович наклали резолюцію з кількох слів брутальної лайки на адресу колишнього соратника по революційній боротьбі та партійній роботі.

Якір виконав свою обіцянку, і під час розстрілу 11 червня 1937 р. вигукнув здравицю на честь Сталіна (через півтора року це ж саме зробив один з натхненників і організаторів «розкриття» справи військових — нарком НКВС — М. І. Єжов). Якір був один з багатьох тисяч командирів і політпрацівників Червоної Армії, які стали жертвами сталінських репресій напередодні Великої Вітчизняної війни. Це пагубно позначилося на боєздатності радянських військ, особливо на початковому її етапі. Однак справа, яка була змістом життя Якіра — боротьба за зміцнення боєздатності РСЧА, дала свої результати. Багато командирів, які пройшли «школу Якіра», успішно воювали проти фашистських загарбників і внесли свою частку в справу перемоги над ворогом. Серед них — маршали І. Х. Баграмян та Л. О. Говоров, генерали армії О. В. Горбатов, С. Г. Поплавський, І. Д. Черняхівський, тисячі командирів меншого рангу.

Знаючи про любов і повагу комполітскладу Червоної Армії до репресованих у 1937 р. учасників «військової змови», фашистська пропаганда випустила і поширювала серед радянських воїнів спеціальну листівку. У ній розповідалося, що 11 червня 1937 р. у дворі Лубянки співробітники НКВС намалювали на цегляному мурі крейдою квадрати, обличчям до яких поставили Тухачевського, Якіра, Уборевича, Корка, Ейдемана, Фельдмана, Примакова та Путну. Потім, вийнявши револьвери, стали за спинами своїх жертв і, коли загуркотіли мотори автомобілів, що знаходилися у дворі, по сигналу Блюхера, який змахнув білою хустиною, вистрілили в потилиці приречених. На сьогодні це єдина, бодай і з ворожого табору, інформація про загибель Й. Е. Якіра. В багатьох документах 50-х років писалося, що він помер 11 червня 1937 р. від розриву серця.

Загалом нові свідчення показують, що у біографії Якіра, який мав значний вплив на життя Радянської України у 20—30-х роках, поряд з яскравими є і тіньові сторони. Значною мірою він причетний до встановлення і утвердження сталінської диктатури, проведення її в життя на Україні в міжвоєнний період, жертвами якої стали тисячі українських трудящих.

Одержано 14.11.91.

Освещаются малозвестные страницы жизни советского военачальника И. Э. Якіра. Идет речь о том, что хотя он и стал жертвой сталинского режима, однако на различных этапах истории Советской власти сам способствовал укреплению тоталитаризма.

³⁰ Табачник Д., Сидоренко О. За стандартними звинуваченнями.— К., 1990.— С. 153.